

Da u poslednjoj deceniji savremena srpska proza doživljuje svoje najzrelije godine, da se u njoj nižu dela koja čine praznike u književnoj hronici, da njen reljef postaje sve bogatiji a tokovi sve razudeniji, raznovrsniji — u to će sumnjati samo poslednji mohikanci jednoobrazne, jednodimenzionalne misli *bez refleksije*. U njenim prostorima mogu se uočiti i dela epopejičnog duha, ona koja sećanjem nadilaze vreme, i dela lirske meditacije, ona koja ističu u prvi plan unutrašnje vreme ličnosti, i dela metafizičke refleksije, ona koja tragaju za smislom i razlogom svih vremena, i dela stvarnosne snage, ona koja, svedočeci o stvarnom, preinačuju opresivne sile njegove datosti. Duh i ton raznovrsnog obilja, ustremljenost ka istraživanju, nega *otvorenosti*, to će reći dostupibilnost za sva moguća otkrića i sve posledice tih otkrića, pronicljivost u sferi dijalektike ljudske duševnosti, osetljivost za one pravce i predele u kojima je ljudsko *isuviše* ljudsko, to jest za one predele u kojima izmiče merenju konvencionalne psihologije i ideologije, svežina intuicija, vizionarna treperenja između datosti i onoga što je nadilazi, negovanje stila kao prvorođne umetničke snage — to su samo neka od dragocenih svojstava kojima današnja srpska proza obiluje.

Ono što — čini nam se — predstavlja njenu centralnu pobjedu jeste *svest o psihičkom*, bolje reći *svest o nejednosmernoj, složenoj protivrečnoj ljudskoj prirodi* koja se ne da u uske kalupe manihejskih podela, trapave linearnosti, loših školskih šema o životu i njegovom odražavanju u književnosti. Postajući u duhu pisaca opšte, to će reći podrazumevajuće mesto, ta *svest*, razumljivo, zavisno od stepena naslaganih darova, delikatnosti prirode, punoće ljudskih mogućnosti, emanira proizvodima manje ili veće intenzivnosti. Bitno je da ona kao *stepen kritičkog duha* postoji i da se, adekvatno generacijskom subjektu koji dolazi na književnu scenu, javlja kao načelo puno plodnosti i obećanja.

U tom opštem »pokretu« srpske proze ka horizontu obilja, punoće, razgranate *svesti o čoveku*, primetne su crte svežine i novosti, istraživačkog duha, u delima pisaca koji žive i pišu u Vojvodini. Tiho i skrovito, udubljeni u svoja istraživanja, sa izvesnim blagim superiornim odnosom prema taštim podelama i promocijama, oni pisci koji nešto vrede i znače, za koje se i vezuje *stvarni udeo* u našoj literaturi ovog područja, ostali su ravnodušni prema politikanstvu »prečanskog pogleda na svet«, kao i pred ne-shvatanjem specifikuma i bogatstva tog uloga koji nosi atribut »vojvodanskog«. Znajući da pisca ne čine piscem ni kancelarije, ni ordeni, ni televizijske opseke u kojima troje bez duše ostavljaju književnost bez glave, ovi ljudi — kao da ne žive u epohi očajnih »opština« — gredu svoj izabrani put u jednostavnom stavu radnika-na-reči, sa smernim zadovoljstvom da govore o onom što nose u sebi i što, izgovoreno, može da bude neki dodir sa drugima, izvestan most do samosaznanja i saznanja ljudskog položaja u svetu.

1.

Boško Petrović pripada tom redu pisaca o kojima je ovde reč. Delom nesumnjivog intenziteta, sa linijom koja sugeriše siguran uspon, od zbirke pesama *Zemlja i more*, preko zbirke *Ruj*, knjige pripovedaka *Lagano promiču oblaci* (1955), knjige apertne proze *Dnevnik nemačkog vojnika* do romana *Dolazak na kraj leta* (1970), Boško Petrović je dospao u krug onog broja naših pisaca za koje se može reći da imaju svoju misao o svetu i da to nije samo literarno opšte mesto. Analiza koja će uslediti biće u smeru *prepoznavanja te misli* i značice pokušaj odgovora na pitanje: *kako se ta misao izražava u romanu Dolazak na kraj leta* (čiji je podnaslov, takođe, od značaja: *Iskušenja ljubavi, sebe i sveta*).

Ono što u prvom dodiru sa ovim delom ostaje kao trajan trag u duhu čitaoca, podrazumevajući u reči duh ukupnu strukturu

miroslav egerić

PRUSTOVSKI KRUG BOŠKA PETROVIĆA

senzibilnosti, to je neka vrsta fluidne prozračnosti osećanja. Osećanje o kome i pisac govori, uzimajući za epigraf Alenovu misao o emociji »koja je skoro sramotna«, i misli, koja zajedno sa ovom »raste zastrašujuće«, pripada vrsti onih osećanja za koja ne postoji odeljak u konvencionalnoj psihologiji. To je *osećanje koje sebe oseća*, misao koja sebe posmatra i to u toj meri živo da skoro isparavaju predmetni oblici, materijalna podloga i osećanja i misli. Kao da je celokupno ljudsko postojanje sublimirano u trepetljivosti emocije, u njenim beskrajno mnogolikim, pokretljivim oblicima, tako da od sveta ostaje samo odblesak sveta, njegova emotivna emancipacija; u ovom osećanju koje je, može se reći, glavni junak Petrovićevog romana, sažeta je, kao u vatri, sva količina brojnih relacija anonimnog junaka romana prema svetu. Evo samo jedan segment tog čudnog tkiva:

»I sad, taj večernji trenutak sa onim njezinim blagim, u stvari blago odlučnim, nežno odbojnim i neočekivano takvim gestom i glasom svega me poliva. Kako je neobičan. Ona je hladna vatra, bistra magla, razmišljena ljubav — sve same za redovno shvatanje nespojive suprotnosti. Ali, takav je. To je krug pribranosti, jasnoće, misli, a u njemu, ili prolazeći kroza nj, njezina priroda. Ona. I sve stoji oko mene kao oreol, kao atmosfera u kojoj jedino mogu zaista živeti. I sve što u nju stupi, stupa u prostor jedne više zvučnosti, vidljivosti i snage«.

To osećanje »više zvučnosti, vidljivosti i snage«, koje u pripovedaču trepti nesmanjenim intenzitetom, i u kojem skoro da isparava sve što je zemno, materijalno, telesno, ima svoje izvoriste u jednoj posebnoj sferi i izrazu sublimacije seksualnog poriva. Naime, ljubav, kako je viđena relacija između dva zrela bića u romanu, nije od onih mahovitih ljubavi u kojima primarna sfera instinkta neposredno izbijaja, kao kakva stihija, rušeći pred sobom i brane unutarne i spoljašnje vrste. To je ljubav, kako

bi psihoanalitičari rekli, ispunjena *unutar-njim preprekama*, ljubav-nežnost, čija se priroda teško da iskazati jezikom različitim od sugestije njenih konkretnih oblika. Ta devojka-neznanka i anonimni pripovedač u ovom romanu kao da žive u tajnom sporazumu: da iz svojih odnosa odstrane sve što bi opominjalo na jezik ploti, egoizam prvog impulsa, plahovitost erotske strasti. Šetnje, dodiri i osmesi, pejzaži, zemlje i neba; ritam koraka i snovi; misli koje životni oblici bude u njima — sve je to, slično svesnom snu, snu na javi, jedna vrsta osvećene veze, u toj meri prisne i tajne da se ima osećaj duhovnosti njihovih tkiva, prozračnosti i onoga što bi po određenju moralo biti u sferi materijalne datosti. Kao da bezmerna tišina oko njih upija svaku reč, svaki pokret koji bi da ostavi trag; ostaje, u rezultatu, sugestija da su ta dva bića simboli očišćeni od svega što je spazmatično, zemno, podložno zakonima bilo kakve konzistencije.

Ta eterična, u oreolu data, veza skoro da nema fabularne podloge. Ono što bi moglo biti neka vrsta fabule: sastanci, odlasci i ponovni susreti dvoje junaka u toj meri je zasićeno osećajnošću, još tačnije jednim posebnim *jedinstvom* duše, da se skoro i ne oseća u predmetnom vidu i obliku. Za junaka ovog romana kao da ne postoji svet i njegova surova *matematizacija*; jutro, podneva i večeri, lica i stvari sa njihovim preciznim granicama, plime i oseke materijalne ireverzibilnosti. Kao u vilinskom kraljevstvu, on živi u ritmu jednog velikog disanja, skoro pobožnog, kao da je prodro u životvornu školjku sveta: u velikom *naseľu života* — kako lucidno naziva svoj svet — oseća taj hipersenzibilni junak kako se horizonti ispunjavaju azurnim plavetnilom i vreme struji izuzetnom prisnošću.

»Radalo se (to naseľe života) iz svega čega bih se dotakao, rukom ili pogledom — iz kvake na mrkim, davno obojenim vratima, detalja suprotnog krova sa dimnjakom u oslavljujućoj svetlosti, iz šamlice ostavljene pred vratima jednog stana i bureta sa kišnicom, ponovo spuštane zavesu na njenom prozoru isto kao iz moje uspavane sobe. To je bilo neko davno neviđeno ali prisno lice koje se najednom pojavilo. Bio sam radostan zbog njegova postojanja i nisam se pitao zašto se nije pojavljivalo dosad. Kupao sam se u njegovu prisustvu, i ne misleći ni na šta drugo, skinuo sam se i bacio u zdrav i lep, kratak san.

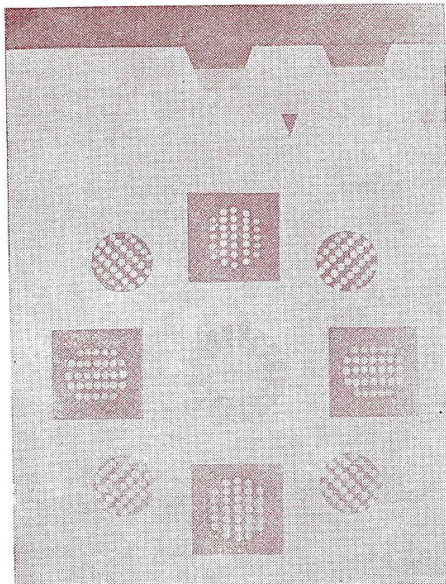
Kako je to neobično! To je neobičan i jak amalgam što kapa iz nje, to je ambra, to je mezgla njezina života. To je neobični sok njena bića, dakle i njezinog tela, tanakog i sa živim grudima, sa tamnim očima na uskome licu, njene pojave, kroja njenih crta, sveg njenog života. Ja to ranije nisam video; a to se, nedoživljeno, i ne vidi. To odjednom samo jeste«.

Osećanje, ako se tako sme reći, odhvoľene čulnosti, bolje reći, osetilnosti, kome nema granica i koje je, istovremeno, prostiranje egzistencije, ali i *zaklon* od njenih opakih mogućnosti, dominira unutrašnjim svetom ove ličnosti. To je osećanje koje doziva Prustovu formulu: *život u čistom stanju*. Oblici života, njihova izrazitost, ritam kojim se smenjuju u duhu posmatrača, dijalektika unutarnjeg pokreta misli koja sve to obujima od viđenog ka mišljenom — sve je to nešto »što pretrajava kratku i žarku draž tela, onako kao što se plavetnilo mora viđeno u svojoj pravoj istini, kao da je granulo, pokazuje tek na onoj razini pogleda koja vodi ka sećanju, udaljenosti, trajanju«. Ovo stalno preplitanje duhovnog i čulnog, smenjivanje trenutaka koji se duhu ukazuju kao »samo življenje« sa onima koji su misao o tom življenju, sugeriše jednu *svest* o tajnim ne-definisanim vezama između afektivnih i svesnih sfera duše, o jednoj vrsti izvrsnog jedinstva perceptivne i duhovne snage čove-

ka. Čovek, kao da nas diskretno opominje ovaj junak kasnog leta, ne gleda samo očima nego i misliju, ne misli samo umom, nego i očima, ne sluša samo uhom nego i duhom, ne slika samo maštom nego i inteligencijom... Beskrajno majušna, u odnosu na golemu večnost ispred i iza sebe, ta pokretljiva tačka, to zrno praha u vasioni, ima jednu tužnu lucidnost: da vidi i zna, da ume i sme ono što prividno premasuje njegove snage. Izlivajući se u beskrajnjan oblik, znajući njihove granice, sabirajući snagu iz tog znanja, uzvisujući se iznad neorganskog sveta u osećanju jedinstva sa drugim bićem, taj unutarnji život zri, u vremenu, kao druga, samostvorena priroda — priroda u prirodi — sposobna za neprocenjive komplikacije, ali i za neodredljive oblike sreće. Ljubav, koja nije slepo prostriranje instinkta, intenzivno treperenje bića nad oblicima sreće što ih u duši budi postojanje druge ličnosti, — taj složeni život emocija u pokretu — koji kao da sugerise dublju vezu ljudi sa večnošću — čini se da u slobodi ovog junaka romana nalazi svoju punu afirmaciju. Živi, doduše, taj junak na zemlji, među stvarnim ljudima, ali i neki drugi, svoj nezemaljski, tananiji život prema kojem se već i samo postojanje stvarnih, delatnih lica i njihove relacije ukazuje kao svet prepun brutalnosti. Satkan od nekih daljih, duhovnijih veza sa životom no što su one vidljive, izražene u grubostima dnevnih formula i potreba, taj junak sugerise misao o istinskom postojanju jedne sublimnije realnosti u kojoj se u punjoj meri može naći potvrda ljudske egzistencije. On je svestan, na momente, da je taj njegov sublimni svet, satkan od sna i pene, čistote i ljubavi, okružen svetom opake jave i da se u njoj može rasplinuti kao mehur od sapunice. Ali on, takođe, izvrsno oseća da je u jezgri njegovog bića jedna moć koja nadilazi opake sile stvarnog sveta: on je — rečeno personalističkim jezikom — *mesto slobode*. Svedena u jednostavne linije, unutarnja, subjektivna sfera njegove ličnosti, iskazana je kao pokretljiva duhovnost: *možete me* — kao da vodi dijalog sa nevidljivim sagovornikom — *zagraditi*, učiniti da u vašim očima budem mali, bedan, unižen stvor u vasioni, možete mi držati predavanja o vašem shvatanju i mom neshvatanju života, možete me uništiti — *ali mi ne možete naškoditi*. Svi vaši varljivi prestiji, vaše trivijalne radosti, vaši gojazni horizonti ispraznosti lišeni su aure koju otkrivam — u ljubavi. Ona je sabirna stanica, vedro znanje o životu, život koji je cilj i čija logika nadmašuje punoćom i dubinom svaku drugu. Tako shvaćena i izražena, ljubav u ovom Petrovićevom romanu sadrži svojstva jedne imanentne kritičke pronicljivosti: doživljena kao vrhovna emanacija čovečnog elementa, kao igra beskrajnih tananosti koja zahteva punu zrelost personalnosti, ona se *drugima*, svetlu koji nije zahvaćen njenim plamenom, ukazuje kao čudo ili kao — nastranost. Na taj način elementi koji čine krug ljubavi u ovom romanu, *istovremeno*, izostravaju konture i reljefe jednog drugog, takozvanog realnog, praktičnog, zemaljskim potrebama i nuždama opsednutog sveta. Igra kontrasta među njima, život tananih opservacija koje u tu igru ubacuje anonimni pripovedač u romanu, neka vrsta nasmešene melanholije koja obavlja čitav prostor ljudskih relacija — sve to čini da se mestimične groteskne situacije i ličnosti u romanu usaglašavaju sa duhom poetske tonalnosti koju ovo delo od početka lucidno čuva.

2.

Svakako, u ovom Petrovićevom romanu dominira jedna vrsta prustovske čistote senzibilnosti, senzibilnost, ako smemo tako reći, kao negovan životni i poetski kvalitet. »Život je — može se reći jezikom dela — u njemu kao neka vrsta spiritualnog bleska, kao predeo zakona koji menja »grubo masivnu i slepu javu; od njih ona »postaje prozračna i preobražava se u jarku svečanost«. No, pored tog kruga, ozvezdanog linijama i bojama ljubavi, pokretima koji afirmišu život kao radost i smisao po sebi,

olga nikolčić: »žega«

postojao je i drugi — već smo naglasili — onaj koji pripada istoriji, zbivanju, i u kojem ličnost preuzima ulogu *objektivnog* činioca, pa, prema tome, odgovara i za posledice svog postojanja koje, razumljivo, ne mora biti saglasno očekivanju drugih »objektivnih« činilaca zbivanja.

Tako, pored tog trepetljivog junaka u romanu koji opisuje svoju neostvarenu ljubav, postoje — diskretno ili manje diskretno se opirući njegovom svetu — takozvani realni, praktični duhovi (Aca, Leonski, Subotić), u čijem mentalnom krugu nema života nikakvom cveću ljubavi. To su one tako čudne a *naški* humorne fizionomije iz vremena obnove i izgradnje: Aca, za koga pripovedač u romanu duhovito kaže: »Jer dok smo mi učili pre svega svoje predmete on je, kako je govorio, studirao samu suštinu: materijalizam i marksizam«, predstavlja svojevrstu ljudsku biljku. Iz reda onih naših dovitljivih ljudi, pohlepnih na društveni prestiž — koji se može steći unosnim postavljanjem, a ne mučnim i teškim trudom — on u romanu predstavlja neku vrstu praktične antiteze eteričnoj, nepraktičnoj prirodi pripovedača. Leonski, energičan »na način razumskih priroda kad se zapale i osele u kakvoj misliji« predstavlja onaj u našem životu tako čest, etičkoj osetljivosti odbojan, tip čoveka »vrebajućeg razuma«: intelektualac koji iznad svega dobro zna tuđe greške. Subotić je neka vrsta sitnog čoveka čiji se sav svet iscrpljuje u dokopavanju prvog unosnog mesta na koje ga nagoveštaj sudbine može ustremiti. Taj svet, čiju intuiciju tvore pragmatiski elementi života, svet masivne, grube jave, u stalnoj je zavadi sa svetom sublimnijih emocija, viših životnih mogućnosti i htenja. Tačnije, u misli probuđene ličnosti mentalni i duhovni poredak tih ličnosti i ne izaziva drugo do odbijanje i nelagodnost. Korisnost, služba koja namah donosi vidljive efekte, duh koji zna da — po potrebi — poništi sebe da bi bio »u toku«, jedan su moran i ugnut život, to je *circulum vitae* tih ljudi i njihovih aspiracija. Okružen njima, Petrovićev pripovedač u romanu deluje kao priviđenje iz drugog sveta, kao lik po-

kretnan neakvim tajnim, neznanim oprugama, čiju logiku i snagu teško ko razume i malo ko zna. Ipak, svet kojim je okružen ima toliku težinu i ozbiljnost da, na momente, uspeva da zahvati i jezgro njegove prirode, određujući na poseban način oblik i intenzitet njegovih reakcija. Krug prustovskih tananosti, u kojima ova ličnost u romanu živi, biva tako sučeljen sa krugom masivne, grube, volontarnošću prožete aktivnosti. Dodir tih krugova, pak, ostavlja za sobom kao vidljiv trag iskre nenametljivog, diskretnog, netraženog — humora. U njemu, kad ga ima i koliko ga ima, kao prizrak melanholije, gnezdi se misao: među ljudima čiji je *jedini* način postojanja i merilo vrednosti — uspevanje, to će reći snalažljivost u praktičnom životu, nema mesta za misli o vrhovnoj zrelosti ličnosti i punoći njenih mogućnosti. Ličnost kao *središte slobodnog razvoja*, kao moguće *jedinstvo duhovnog i čulnog*, i kad pokazuje znake rasta ka sebi kao *horizontu zrelosti* biva pritisnuta jednom količinom činilaca koji nasilno sklanjaju takva njena nastojanja u stranu. Ljubav, u suštastvenom smislu reči, kao življenje u krugu najdublje, najtrepetnije, mogućnosti ljudske punoće, kao rasvetavanje bića u radosti davanja i uzimanja, i kao svest da se tom radošću osvaja zrelost *postojanja* — takva ljubav ne biva bez ljudske snage, bez smisla za tu negu, bez jedne *šire*, antropološki prostrane, vizije njene vrednosti. Ako toga nema u ljudima koji žive u njenom *susedstvu* — a to pokazuje i Petrovićev *Dolazak na kraj leta* — ljubav se prima kao igra slučajnosti, kao dokona solipsistička igra svetlosti i senki.

Ima jedna osobina ovog romana Boška Petrovića koju, može se reći, od Veljka Petrovića i njegove himničke odanosti duhu ravnice i njenom reljefu niko nije toliko negovao koliko Boško Petrović u delu *Dolazak na kraj leta*. Boško Petrović nije pisac dramske snage i živosti; njegovo rodno tlo je esejiističko *nijansiranje doživljaja*, raspređanje beskrajno zamršene prede emocija i misli u njihovom prostriranju i prožimanju. Otuda u čitavom ovom delu *asocijativne temporalnosti*, toliko naslaga suptilnih opažanja, preliva emocija, treperenja lirske energija, tako malo dramskih impulsa, onoga što tvori radnju, *čin* ili sukob zategnutih i podignutih vitalnih ljudskih relacija. Otuda, isto tako, čitavi slapovi izvrsnih, lirskih sublimnih, *projektivnih* pejzaža, u kojima, lepa i čista, primarnom nežnošću dozvana, *emocija jedinstva* sa vojevodanskom ravnicom, sa svetovima ritova, salaša, ribarskih glasova na Tisi, čini da se mnoge od stranica ovog romana čitaju kao izvorna ispoved, kao pokušaj utakmice reči i slikarskog doživljaja i izraza. Svi koji znaju čistotu i prozračnost neba nad velikom ravnicom, mukle tišine njenih večernih pejzaža, šumove mrtvača i tiha micanja u vojskama kukuruza, čiju senzibilnost može da ponesi i ozrači mir linija i utišala muzika plodnosti, znaju i to da jednostavan izraz takvih doživljaja zahteva od pisca zrelo čulo lepote, dubinski dodir sa značenjem *stila kao ritma*, puno osećanje mere i umenja da se njom delikatno služi. Boško Petrović je to postigao ovim romanom na način koji osetno pomera njegove izražajne mogućnosti.

Kristalno miran — sa rizikom da se zbog toga liši sjaja temperamenta i one romansijskom tkivu potrebne temperature koja pleni pažnju čitaoca — Petrović bira rizičan, ali privlačan put artistskog istraživanja, uvećanja svesti o spiritualnim prostorima ljudske ličnosti. Odabranim, svesno negovanim jezikom, koji čuva čari rodni izvora (*lenija, oranija, šaš, nabojnica, batar, zrenik, čuvida, šir*), makar i sa povremenim precioznošću intelektualističke vrste (*domiciliran, veleitet, buršikozan*) i, ovaj pisac se u raznovrsnom vilajetu domaće književnosti ukazuje kao sabran, uporan, spokojan radnik na bogaćenju stila i uvećanju spiritualnog polja njenih mogućnosti. *Dolazak na kraj leta*, prema tome, jeste za njegovog tvorca ulazak u opasne čari jednog istraživanja od kojeg naša književnost može očekivati nove plodove.